

O'ZBEK TILIDAGI SIFATLASH KATEGORIYASINING SEMANTIK TADQIQI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i03.078>

Komilova N.X.
O'zDJTU

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilidagi sifatlash kategoriyasining semantik mohiyati, uning morfologik va sintaktik xususiyatlari hamda funksional-uslubiy imkoniyatlari kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Sifatlash kategoriyasining predmet belgisini ifodalashdagi o'rni, belgi tushunchasining til tizimidagi aks etishi, sifatlarning leksik-semantik guruhlari va ularning ichki tasnifi ilmiy-nazariy manbalar hamda amaliy misollar asosida yoritiladi. Shuningdek, maqolada sifatlarning darajalanish hodisasi, belgi intensivligi va qiyoslash semantikasi, kuchaytirish vositalari hamda ekspressivlikni yuzaga keltiruvchi omillar tahlil qilinadi. Sifatlash kategoriyasining atributiv va predikativ vazifalarda qo'llanishi, gap va matn tarkibida semantik yaxlitlikni ta'minlashdagi roli ochib beriladi. Tadqiqot davomida sifatlash birliklarining funksional-semantik maydon doirasidagi o'rni, ularning boshqa belgi ifodalovchi vositalar (sifatdosh, ravish, otlashgan sifat shakllari) bilan o'zaro munosabati ham ko'rib chiqiladi. Natijada sifatlash kategoriyasi nafaqat grammatik hodisa, balki tilning konseptual va kognitiv tizimida muhim o'rin tutuvchi semantik kategoriya ekanligi asoslab beriladi. Mazkur tadqiqot o'zbek tilshunosligida sifat va belgi kategoriyasini chuqurroq anglash, uning nazariy asoslarini boyitish hamda amaliy tahlil usullarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: sifatlash kategoriyasi, semantika, belgi tushunchasi, sifat turkumi, daraja kategoriyasi, qiyoslash semantikasi, leksik-semantik guruh, predikativlik, atributivlik, funksional-semantik maydon, ekspressivlik, intensivlik, morfologik kategoriya, sintaktik funksiya, matn lingvistikasi

SEMANTIC RESEARCH OF THE QUALIFICATION CATEGORY IN THE UZBEKISTAN LANGUAGE

Komilova N.Kh.
UzDZTU

Abstract: This article analyzes the semantic essence of the qualification category in the Uzbek language, its morphological and syntactic features, and

functional-stylistic capabilities based on a comprehensive approach. The role of the qualification category in expressing the subject sign, the reflection of the concept of the sign in the language system, lexical-semantic groups of adjectives and their internal classification are covered on the basis of scientific-theoretical sources and practical examples. The article also analyzes the phenomenon of gradation of adjectives, the intensity of the sign and the semantics of comparison, means of reinforcement, and factors that create expressiveness. The use of the qualification category in attributive and predicative tasks, its role in ensuring semantic integrity in the structure of a sentence and text are revealed. The study also considers the role of qualification units within the functional-semantic field, their interaction with other means of expressing signs (adjectives, adverbs, and adverbial forms of adjectives). As a result, it is substantiated that the category of adjective is not only a grammatical phenomenon, but also a semantic category that occupies an important place in the conceptual and cognitive system of the language. This study serves to provide a deeper understanding of the category of adjective and sign in Uzbek linguistics, to enrich its theoretical foundations, and to improve the methods of practical analysis.

Keywords: adjective category, semantics, concept of sign, adjective category, degree category, semantics of comparison, lexical-semantic group, predicativity, attribution, functional-semantic field, expressiveness, intensity, morphological category, syntactic function, text linguistics

Sifatlash kategoriyasining semantik mohiyati. Sifatlash kategoriyasi predmetning doimiy yoki o'tkinchi belgisini ifodalovchi grammatik-semantik birlik bo'lib, til tizimida belgi tushunchasining ifoda vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Belgi - predmetning boshqa predmetlardan farqlanishiga xizmat qiluvchi xususiyati bo'lib, u obyektiv borliqdagi sifat, holat, rang, shakl, hajm, munosabat kabi belgilarni aks ettiradi. Shu jihatdan sifatlash kategoriyasi nafaqat grammatik hodisa, balki tafakkur va borliq o'rtasidagi semantik bog'lanishni ta'minlovchi muhim vosita hisoblanadi.

Sifatlar semantik tabiatiga ko'ra predmetning:

- doimiy belgisini (masalan, *temir eshik, oq qor*),
- o'tkinchi yoki holat belgisini (*xursand bola, charchagan odam*),
- subyektiv baho ifodalovchi belgisini (*yaxshi inson, yomon odat*) ifodalashi mumkin.

Sifatlash kategoriyasining muhim jihati shundaki, u:

- Atributiv semantikani (predmet belgisini aniqlovchi sifatida) yuzaga keltiradi: *go'zal manzara*;
- Predikativ semantikani (hukm ifodalash) ta'minlaydi: *Manzara go'zal*.

- Darajalanish imkoniyatiga ega, ya'ni belgi intensivligini ifodalaydi (*yaxshi - yaxshiroq - eng yaxshi*);

- Ko'chma ma'no hosil qilish xususiyatiga ega, bu esa semantik kengayish va metaforik qo'llanishni yuzaga keltiradi.

Bundan tashqari, sifatlar kontekstga bog'liq ravishda turli semantik soyalarni kasb etadi. Masalan, *og'ir yuk* birlamchi ma'noda fizik vaznni bildirsa, *og'ir kun* birikmasida ruhiy holatni anglatadi. Bu holat sifatlash kategoriyasining ko'p qatlamli semantik tuzilishga ega ekanligini ko'rsatadi. Demak, sifatlash kategoriyasi predmetning turli belgilarini ifodalash orqali borliqni til vositasida tasniflash va tavsiflash imkonini beradi. U semantik jihatdan rang, hajm, shakl, holat va baho kabi turli ma'no qatlamlarini qamrab olib, nutqda aniqlik, obrazlilik va ekspressivlikni ta'minlaydi. Shu bois sifatlash kategoriyasi o'zbek tilining muhim semantik tizimlaridan biri sifatida alohida ilmiy tadqiqni talab etadi.

Sifatlash kategoriyasining darajalanishi va semantik kuchayish. O'zbek tilida sifatlash kategoriyasining muhim grammatik-semantik xususiyatlaridan biri - darajalanish hodisasidir. Darajalanish predmet belgisining intensivligi, miqdoriy yoki sifat jihatdan ortish-kamayishini ifodalashga xizmat qiladi. Bu hodisa orqali bir xil turdagi belgilar o'zaro qiyoslanadi, baholanadi yoki kuchaytiriladi.

O'zbek tilida sifatlar asosan uch daraja shaklida qo'llanadi: oddiy, qiyosiy va orttirma daraja.

Semantik kuchayish vositalari. Sifatlash kategoriyasida darajalanish faqat grammatik shakllar bilan emas, balki turli kuchaytiruvchi vositalar yordamida ham amalga oshiriladi:

Takrorlash yo'li bilan kuchaytirish

- *katta-katta uylar*
- *chiroyli-chiroyli gullar*

Bu usul belgining ko'pligi yoki ta'kidini bildiradi.

Kuchaytiruvchi yuklamalar va ravishlar

- *juda katta*
- *nihoyatda go'zal*
- *g'oyat muhim*

Bunday birliklar sifatning semantik intensivligini oshiradi va ekspressivlikni kuchaytiradi.

Fonetik kuchayish (qisman takror)

- *qip-qizil*
- *yam-yashil*
- *op-oq*

Bu shakllar belgining yuqori darajada ifodalanganini ko'rsatadi va badiiy nutqda tasviriylilikni kuchaytiradi.

Darajalanishning semantik ahamiyati

Darajalanish hodisasi:

- predmet belgilarini taqqoslash imkonini beradi;
- belgining intensivlik darajasini ko'rsatadi;
- nutqda mantiqiy aniqlikni ta'minlaydi;
- emotsional-ekspressiv ta'sirni kuchaytiradi;
- baholash (evaluativlik) ma'nosini yuzaga chiqaradi.

Masalan, *yaxshi inson* va *eng yaxshi inson* birikmalari o'rtasida nafaqat grammatik, balki semantik farq mavjud. Ikkinchi shaklda subyektiv baho va maksimal darajadagi ijobiylik ifodalanadi.

Shuningdek, darajalanish kognitiv jihatdan inson tafakkuridagi qiyoslash mexanizmini aks ettiradi. Inson borliqni mutlaq emas, balki ko'pincha nisbiy mezonlar orqali idrok etadi. Sifatlarning darajalanishi ana shu tafakkur jarayonining til tizimidagi ifodasidir. Sifatlash kategoriyasining darajalanishi o'zbek tilida belgi intensivligini ifodalovchi muhim semantik vosita hisoblanadi. Oddiy, qiyosiy va orttirma darajalar hamda turli kuchaytirish usullari orqali nutqda aniqlik, taqqoslash, baholash va ekspressivlik yuzaga keladi. Shu sababli darajalanish hodisasi sifatlash kategoriyasining semantik tizimida markaziy o'rin tutadi.

Sifatlash kategoriyasining funksional-semantik xususiyatlari. Sifatlash kategoriyasi nafaqat morfologik birlik, balki gap va matn tarkibida faol ishtirok etuvchi funksional-semantik tizimdir. Sifatlar nutqda turli sintaktik vazifalarni bajarish orqali mazmunni aniqlashtiradi, kengaytiradi va baholaydi.

Atributiv (aniqlovchi) vazifa. Sifatlarning eng asosiy funksiyasi - aniqlovchi vazifasida kelib, ot orqali ifodalangan predmetning belgisini ko'rsatishidir:

- *go'zal bog'*
- *baland bino*
- *serhosil yer*

Bu holatda sifat predmetni boshqa predmetlardan ajratib ko'rsatadi, uni aniqlashtiradi va konkretlashtiradi. Atributiv vazifadagi sifatlar ko'pincha nominativ ma'no doirasida qo'llanadi va predmetning doimiy yoki muhim belgisini ifodalaydi.

Sifat aniqlovchi sifatida kelganda, gapning semantik hajmini kengaytiradi. Masalan, *bog'* so'zi umumiy tushuncha bo'lsa, *go'zal bog'* birikmasi orqali tasvir aniqlashadi va obrazlilik yuzaga keladi.

Predikativ (kesim) vazifa. Sifatlar kesim vazifasida kelib, predmetning belgisini hukm shaklida ifodalaydi:

- *Bog' go'zal.*
- *Havo sovuq.*
- *U juda aqlli.*

Bu holatda sifat predikativlikni yuzaga keltiradi va gapning asosiy mazmun markaziga aylanadi. Predikativ sifatlar ko'pincha o'tkinchi yoki vaqtinchalik holatni bildiradi. Masalan, *Havo sovuq* gapida sovuqlik ma'lum bir vaqtga xos holat sifatida anglashiladi.

Atributiv va predikativ qo'llanish o'rtasidagi farq semantik nuqtayi nazardan ham muhimdir. Atributiv vazifada sifat predmet tarkibiga xos belgi sifatida tushunilsa, predikativ vazifada u hukm mazmunini ifodalovchi asosiy unsur bo'ladi.

Matn hosil qilishdagi roli. Sifatlash birliklari matn tarkibida tasviriylikni kuchaytiradi va matnning semantik yaxlitligini ta'minlaydi. Ular:

- tasvirni kengaytiradi;
- obraz yaratadi;
- muallifning subyektiv munosabatini bildiradi;
- matnda ekspressivlikni oshiradi.

Ayniqsa, badiiy uslubda sifatlarning ko'chma ma'noda qo'llanishi estetik ta'sirni kuchaytiradi. Masalan, *oltin kuz, temir iroda, muzdek qarash* kabi birikmalarda sifatlar metaforik ma'no kasb etib, obrazlilikni ta'minlaydi.

Publitsistik va ilmiy uslubda esa sifatlar aniqlik va mantiqiylikni ta'minlashga xizmat qiladi: *dolzarb masala, muhim qaror, ilmiy asoslangan fikr*.

Funksional-semantik maydon doirasidagi o'rni

Semantik nuqtayi nazardan sifatlash kategoriyasi belgi ifodalovchi birliklar tizimida markaziy o'rin tutadi va funksional-semantik maydon hosil qiladi. Bu maydon doirasida sifatlar quyidagi birliklar bilan o'zaro munosabatga kirishadi:

- Sifatdosh shakllar (*o'qigan bola, kelayotgan mehmon*) - jarayon belgisini bildiradi;
- Ravishlar (*tez yugurdi, sekin gapirdi*) - harakat belgisini ifodalaydi;
- Otlashgan sifatlar (*yaxshilar, keksalar*) - belgi asosida predmetlashuv jarayonini ko'rsatadi.

Bu birliklar o'zaro semantik yaqinlikka ega bo'lib, "belgi" tushunchasini turli grammatik shakllar orqali ifodalaydi. Natijada til tizimida belgi ifodalashning ko'p qatlamli va murakkab mexanizmi yuzaga keladi.

Ekspressivlik va baholash semantikasi

Sifatlar ko'pincha baholash (evaluativ) ma'nosini bildiradi. *Yaxshi, ajoyib, dahshatli, go'zal* kabi sifatlar orqali so'zlovchining subyektiv munosabati ifodalanadi. Bu esa nutqda emotsional-ekspressiv bo'yoqni kuchaytiradi.

Kuchaytiruvchi vositalar bilan birga qo'llanganda sifatlarning ta'sirchanligi yanada ortadi:

- *nihoyatda go'zal*
- *juda muhim*
- *beqiyos iste'dodli*

Shu tariqa sifatlash kategoriyasi nafaqat obyektiv belgi, balki subyektiv baho ifodalovchi vosita sifatida ham namoyon bo'ladi.

Sifatlash kategoriyasi o'zbek tilida keng funksional-semantik imkoniyatlarga ega. U atributiv va predikativ vazifalarda kelib, gap mazmunini aniqlashtiradi, matnning tasviriyligi va ekspressivligini ta'minlaydi. Sifatlar belgi ifodalovchi boshqa grammatik birliklar bilan o'zaro aloqada bo'lib, til tizimida murakkab funksional-semantik maydonni tashkil etadi. Shu bois sifatlash kategoriyasi o'zbek tilining semantik va uslubiy boyligini namoyon etuvchi muhim lingvistik hodisa hisoblanadi.

O'zbek tilidagi sifatlash kategoriyasi semantik jihatdan keng qamrovli va ko'p qatlamli tizimni tashkil etadi. U predmetning rang-tusi, hajmi, shakli, holati, ichki va tashqi xususiyatlari kabi turli belgilarini ifodalash orqali borliqni til vositasida tasniflash va tavsiflash imkonini beradi. Shu jihatdan sifatlash kategoriyasi nafaqat grammatik birlik, balki tafakkur jarayonining lingvistik ifodasi sifatida ham namoyon bo'ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sifatlarning leksik-semantik guruhlariga ajralishi ularning ma'no tizimini tartibga soladi va belgi tushunchasining turli ko'rinishlarini aniqlashtiradi. Darajalanish hodisasi esa belgi intensivligini, qiyoslash va baholash semantikasini yuzaga chiqarib, nutqning mantiqiy hamda emotsional ta'sirchanligini oshiradi. Oddiy, qiyosiy va orttirma darajalar orqali belgining nisbiy va mutlaq darajalari ifodalanadi, bu esa inson tafakkuridagi qiyoslash mexanizmining til tizimidagi aksidir. Sifatlash kategoriyasining funksional-semantik imkoniyatlari ham kengdir. U gapda atributiv va predikativ vazifalarni bajarib, mazmunni aniqlashtiradi va hukmni shakllantiradi. Matn tarkibida esa tasviriylilik, obrazlilik va ekspressivlikni ta'minlab, uslubiy rang-baranglikni yuzaga keltiradi. Ayniqsa, badiiy nutqda sifatlarning ko'chma ma'noda qo'llanishi estetik ta'sirni kuchaytiradi, publitsistik va ilmiy uslublarda esa aniqlik va mantiqiylikni mustahkamlaydi.

Shuningdek, sifatlash kategoriyasi belgi ifodalovchi boshqa grammatik birliklar bilan o'zaro aloqada bo'lib, funksional-semantik maydon hosil qiladi. Bu esa til tizimida belgi ifodalashning murakkab, ierarxik va o'zaro bog'liq mexanizmini yuzaga keltiradi. Umuman olganda, sifatlash kategoriyasini semantik asosda o'rganish o'zbek tilining ichki tizimini, belgi va baho ifodalash vositalarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlar o'zbek tilshunosligining nazariy asoslarini boyitish, til birliklarining funksional imkoniyatlarini kengroq talqin etish hamda zamonaviy lingvistik yondashuvlar bilan uyg'unlashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh. Rahmatullayev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent: Universitet nashriyoti, 2006.
2. H. Ne'matov. O'zbek tili morfologiyasi. - Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2008.
3. A.K. Borovkov. Uzbekskaaya grammatika. - Moskva: Nauka, 1966.
4. Abdurauf Fitrat. O'zbek tili grammatikasi haqida tadqiqotlar. - Toshkent: Fan nashriyoti, 1926.
5. O'zbek tili grammatikasi. I jild. - Toshkent: Fan nashriyoti, 1975.
6. N. Mahmudov. Til va nutq. - Toshkent: Ma'naviyat, 2010.
7. A. G'ulomov. O'zbek tilining morfologiyasi. - Toshkent: O'qituvchi, 1978.
8. E. Begmatov. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksikologiyasi. - Toshkent: Fan, 1985.
9. B. Yo'ldoshev. Tilshunoslik nazariyasi asoslari. - Toshkent: Universitet, 2012.